

Η ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟ “ΤΕΛΟΣ ΕΠΟΧΗΣ”: ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Αθανάσιος Κυριαζόπουλος

Δρ Κλασικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Σορβόνης
Μεταδιδακτορικός ερευνητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Αν διαβάσετε αυτές τις γραμμές, σημαίνει ότι το 2000, το τόσο επίφοβο για ορισμένους, δεν έφερε την ολική καταστροφή που κάποιοι έτρεμαν (ή μήπως ήλπιζαν): οι υπολογιστές ξεπέρασαν το σοκ των τριών μηδενικών, τα ουράνια σώματα βρίσκονται στις συνήθεις θέσεις τους και οι συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας αναζητούν νέα θέματα για τα επόμενα βιβλία τους.

Ας μη φανταστούμε ωστόσο ότι αυτή η προσδοκία, η ανάμικτη με φόβο για την αλλαγή του Millennium, είναι κάτι καινοφανές στον δυτικό πολιτισμό. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η καθολική υιοθέτηση του λατινικού όρου για τη χιλιετία παραπέμπει ασυνείδητα στην κουλτούρα που κατέχοιχν διακατεχόταν από το άγχος του “τέλους εποχής”: την αρχαία ρωμαϊκή.

Σε όλες τις κρίσεις που την συγκλόνισαν στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της η Ρώμη βίωσε την αγωνία του επικείμενου τέλους της. Οι δώδεκα γυπαστοί που είδε ο Ρωμύλος στον Παλατίνο λόφο¹ θεωρήθηκαν αιωνός όχι μόνο για την προτίμηση των θεών προς τον μυθικό ιδρυτή της πόλης, αλλά και για τον αναμενόμενο χρόνο ζωής της. Ο υπολογισμός του χρόνου αυτού στηριζόταν στην αρχή του *Μεγάλου Ένιαυτού* (*magnus annus*), δηλαδή ενός πολυετούς χρονικού (κοσμικού ή αστρολογικού) κύκλου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο κύκλος αυτός εμπεριείχε κατά τον ένα ή τον άλλον τρόπο τον “μαγικό” αριθμό δώδεκα, με διαφορετικούς εκάστοτε συνδυασμούς, που ποίκιλλαν από τα εκατόν είκοσι ως τα χίλια διακόσια χρόνια. Ανεξάρτητα πάντως από τους επιμέρους υπολογισμούς του *Μεγάλου Ένιαυτού*, κάθε φορά που τα ιστορικά γεγονότα αποκτούσαν δραματικές διαστάσεις, οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι ο κοσμικός κύκλος βγαίνει προς τη συμπλήρωσή του. Έτσι, όταν ο Ιούλιος Καίσαρ, το 49 π.Χ., διέβη τον Ρουβίκωνα για να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις του Πομπηίου, ο νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος και αστρολόγος Νιγίδιος Φίγουλους προαισθάνθηκε την αρχή ενός κοσμικού-ιστορικού δράματος που θα κατέληγε στο τέλος όχι μόνο της Ρώμης, αλλά ταυτόχρονα και όλου του ανθρώπινου είδους².

Σκοπός μας εδώ είναι να ανιχνεύσουμε, όσο αυτό είναι δυνατόν σε ένα σύντομο σημείωμα, τις φιλοσοφικές και κοσμοθεωρητικές ρίζες αυτής της πίστης και να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι Ρωμαίοι προσπάθησαν να “θεραπεύσουν” τη φοβία του “τέλους εποχής”.

1. Ο Άγιος κρατάει τον κύκλο του ζωδίου. Κοντά του καθόνται η ρωμαϊκή θεότητα της γης, Τέλλους, και οι τρεις (από τις τέσσερις) εποχές. Μισοαίολο από το Μίθραο στην πόλη Σζίννο (στην κεντρική Ιταλία). Μόναχο. Γλυπτοθήκη, 3ος αι. π.μΧ.

Η πρώτη και εμφανέστερη πηγή είναι η φιλοσοφία των στωικών, της οποίας η επίδραση στη ρωμαϊκή σκέψη υπήρξε καταλυτική. Οι στωικοί πίστευαν ότι ο κόσμος, ως δομημένο, συγκροτημένο σύνολο (διακόσμησις), υπόκειται σε έναν περιοδικό ρυθμό καταστροφής, μέσω μιας διαδικασίας που σήμερα θα αποκαλούσαμε θερμικό θάνατο (έκπύρωσις), και στη συνέχεια αναγέννησης (παλιγγενεσία), με τελικό αποτέλεσμα την επάνοδο στην τάξη (ἀποκατάστασις). Οι παραπάνω όροι εμφανίζονται συχνά στα σωζόμενα αποσπάσματα του Ζήνωνα (335-263 π.Χ.) και του Χρυσίππου (περίπου 280-207 π.Χ.)³: η *έκπύρωσις* (*deflagratio*)⁴ παίζει το ρόλο του καταλύτη που εξαφανίζει την περιοδική αναγέννηση του σύμπαντος. Το δυναμικό αυτό σχήμα ανάγεται με τη σειρά του σε ένα φάσμα ιδεών, οι οποίες καθόρισαν την ελληνική σκέψη πριν από τους στωικούς. Οι ιδέες αυτές ανα-

λύονται σε τρεις κεντρικούς άξονες, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια: την αντίληψη περί κοσμικού *πυρός*, την πίστη στην ύπαρξη διαδοχικών "κύκλων" ή "εποχών" της ανθρώπινης και συμπαντικής ιστορίας και τη δοξασία της "αιώνιας επιστροφής".

Το *πύρ*, ως ζωική αρχή του παντός, αποτελεί το θεμέλιο της κοσμολογίας του Ηρακλείτου ήδη από το 500 π.Χ. περίπου. Για τον μεγάλο Εφέσιο στοχαστή, ο κόσμος είναι μια "φωτιά αιώνιας ζωντανή, που ανάβει και σβήνει με ορισμένα μέτρα"⁵. Η κοσμική φωτιά, που αποτελεί την ουσία του σύμπαντος, είναι αιώνια και άσβηστη: από την αέναη μεταλλαγή της προκύπτουν όλα τα όντα και τα φαινόμενα, που με τη σειρά τους μετατρέπονται σε φωτιά⁶. Η ηρακλείτεια κοσμοθεωρία επηρέασε εμφανώς τους στωικούς⁷, οι οποίοι όμως αντιλαμβάνονταν την *έκπύρωσις* ως ολική καταστροφή, σε αντίθεση με τον ίδιο τον Ηράκλειτο, ο

ο οποίος ως ρυθμιστική αρχή του σύμπαντος θεωρεί το *πύρ*, το οποίο είναι ακατάλυτο⁸. Τα αίτια της θεωρητικής αυτής διαφοροποίησης των στωικών θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στην επιρροή που άσκησαν στον ελληνικό χώρο κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα (οπότε και ήκμασαν οι δύο μεγάλοι στωικοί Χρυσίππος και Ζήνων) οι ανατολικής προέλευσης δοξασίες περί *έκπυρώσεως*. Πράγματι, στην αυγή της Ελληνιστικής εποχής, ο Βαβυλωνίος ιερέας Θηρωσός γράφει στα Ελληνικά το ιστορικό έργο *Βαβυλωνιακά*, εκλαϊκεύοντας στην ελληνόφωνη οικουμένη τις χaldeαϊκές θεωρίες για την καταστροφή του κόσμου, που θα συνέβαινε κατά τη συμπλήρωση του *Μεγάλου Ένιαυτού*: όταν οι επτά πλανήτες βρεθούν σε σύνοδο στο ζώδιο του Καρκίνου (γεγονός που αντιστοιχεί στο χειμερινό ηλιοστάσιο του κανονικού έτους), η καταστροφή επέρχεται διά του κατακλισμού, ενώ όταν η σύνοδος γίνει στο ζώδιο του Αιγόκερω, το σύμπαν αφανίζεται δια της *έκπυρώσεως*⁹.

Η διάδοση των δοξασιών αυτών στον ελληνιστικό και στη συνέχεια στον ελληνορωμαϊκό κόσμο διεκκολυθθηκε από το γεγονός ότι εμπειρέχουν και συστηματοποιούν ιδέες με τις οποίες οι Έλληνες ήταν εξοικειωμένοι, και συγκεκριμένα την αντίληψη περί διαδοχικών "κοσμικών περιόδων" ή "εποχών" και τη θεωρία περί αστρολογικού καθορισμού της διάρκειάς τους.

Ήδη ο Ησίοδος, στο ποίημά του "*Έργα και Ήμεραι*", περιγράφει τα τέσσερα *γένη* (ή είδη) ανθρώπων, και κατ'επέκταση τις τέσσερις "εποχές" της ανθρωπότητας: της σημερινής κατάστασης προηγήθηκαν τρεις εποχές, η χρυσή, η αργυρή και η χάλκινη, για να οδηγηθούμε, μέσω μιας ενδιάμεσης περιόδου, της πρωκτικής, στη σιδηρά εποχή που τώρα διανύουμε¹⁰. Εδώ εκφράζει την αντίληψη ότι κάθε "εποχή" — με την ελαφίστη της πρωκτικής — είναι για τους θνητούς θηβή κατώτερη και δυσχερέστερη από την προηγούμενη, με τη διάρκεια της ζωής τους να μειώνεται και τον αγώνα της επιβίωσης να γίνεται ολοένα και πιο

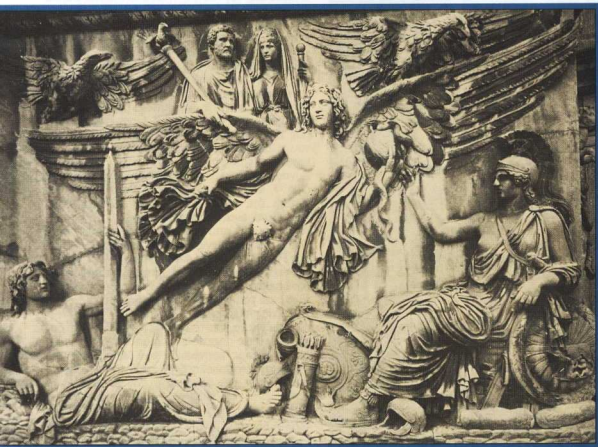
σκληρός; πρόκειται δηλαδή για ένα σχήμα διαδοχικών "πτώσεων" από την απόλυτη ευδαιμονία και μακαριότητα στον κόσμο της βίας, της ανάγκης και της φθοράς.

Η ιδέα αυτή δεν είναι αποκλειστικά αρχαιοελληνική μαρτυρείται αργότερα, σχεδόν αυτούσια, τόσο στην ινδική όσο και στην περσική παράδοση. Έτσι, κατά τα ινδικά κείμενα¹¹, κάθε πλήρης κοσμικός κύκλος (*kalpa*) αποτελείται από χίλιους "μεγάλους ενιαυτούς" (*mahā-yuga*), που ο καθένας τους υποδιαιρείται σε τέσσερις περιόδους: την *kṛita-yuga*, που διαρκεί 4000 χρόνια, την *trētā-yuga* (3000 χρόνια), την *dvāpara-yuga* (2000 χρόνια) και τέλος τη χλιετή *kali-yuga*¹². Στην προδευτική μείωση της διάρκειας κάθε "εποχής" αντιστοιχεί, στο ανθρώπινο επίπεδο, μια συρρίκνωση της διάρκειας ζωής συνοδευόμενη από ολοένα και μεγαλύτερη συσκότιση της διάνοιας και έκλυση των ηθών. Ο πλήρης κύκλος των τεσσάρων "εποχών" κλείνει με διάλυση (*pralaya*) και συνακόλουθη ανανέωση, ενώ μετά από χίλιους τέτοιους κύκλους επέρχεται μια ακόμη ριζικότερη διάλυση (*mahā-pralaya*), οπότε και συμπληρώνεται η μεγίστη κοσμική περίοδος (*kalpa*) και μεταβαίνουμε στην επόμενη¹³. Εξάλλου και τα ιρανικά κείμενα της ύστερης μαζδαϊκής περιόδου (περίπου 500 π.Χ.) μιλούν για τέσσερις εποχές, και μάλιστα δίνουν σ' αυτές τις ονομασίες των ίδιων μετάλλων που συναντάμε και στον Ησίοδο: χρυσό, ασήμι, χαλκό και σίδηρο¹⁴.

Στον πλατωνικό *Τίμαιο*, ένας Αιγύπτιος ιερέας της θεάς Νηθ στην πόλη Σάιδα, θέλοντας να δείξει την εύνια των συμπολιτών του προς

τους Αθηναίους, αφού η Αθηνά δεν είναι άλλη από τη δική τους θεά, αποκαλύπτει στον Σόλωνα το μυστικό των πολιτισμικών κύκλων: ο δικός μας πολιτισμός, του λέει, δεν είναι ο πρώτος που αναπτύχθηκε, αλλά προηγήθηκαν πολλοί άλλοι. Ωστόσο, μετά τη συμπλήρωση του κάθε κύκλου, πλημμύρες και πυρκαγιές καταστρέφουν τα πάντα, και οι ελάττωτοι άνθρωποι που απομένουν ξαναρχίζουν τον νέο κύκλο. Έτσι η ιστορική μνήμη χάνεται, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, όπως στην Αίγυπτο, όπου σώζονται τα αρχαία των προηγούμενων πολιτισμών¹⁵. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, ιδιαίτερη σημασία έχει η αστρολογική θεμελίωση της θεωρίας των κύκλων: ο πλήρης κύκλος του *Μεγάλου Ένιαυτού* συμπληρώνεται όταν όλα τα ουράνια σώματα ολοκληρώσουν την κίνησή τους στο στερέωμα και ξαναβρεθούν στο σημείο από όπου ξεκίνησαν. Η θεωρία αυτή αναπτύσσεται με σαφήνεια στον *Τίμαιο*¹⁶, ενώ σε μια ακραία μορφή της υποστηρίζει την ακριβή επανάληψη όλων των όντων και των φαινομένων σε κάθε κύκλο: είναι η θεωρία της αιώνιας επιστροφής, που την συναντάμε τόσο στους πυθαγόρειους¹⁷ όσο και στους στωικούς¹⁸.

Μετά από αυτή τη διαδρομή στον χρόνο και στην ελληνική και ανατολική φιλοσοφία, μπορούμε να συλλάβουμε πληρέστερα το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ρώμη, ως τον τελευταίο κρικό του αρχαίου κόσμου: η πίστη της στο περρωμένο της ως παγκόσμια, για τα μέτρα της εποχής, δύναμης προσέκρουσε στην πεποίθηση ότι όλοι οι πολιτισμοί καταστρέφονται όταν κλείσουν τον κύκλο τους, που δεν είναι μόνο ιστορι-

2. Ο φερωτός Αιών κρατάει σφαίρα στο αριστερό χέρι και μεταφέρει τον Αντινόνο Πιο και τη γυναίκα του Φαυστίνα στον ουρανό. Κάτω αριστερά διακρίνεται ο προουσιποποιημένος θεοποιημένος *Campanus Martius* (Πέλιου του Άρεως) της Ρώμης, που βαστάει τον οβελίσκο του Αυγουστου. Δεξιά κάθεται η θεά Ρώμη. Βάθρο του κίονος του Αντινόου. Βασιλικό, Cortile della Pigna, 161 μ.Χ.

Βιβλιογραφία

- Bréhier: Bréhier, Émile, *Histoire de la philosophie I: Antiquité et Moyen Age*, Παρίσι 1965¹.
- Brun: Brun, Jean, *Le Stoïcisme*, Παρίσι 1967².
- Carcopino: Carcopino, Jérôme, *Virgile et le mystère de la Vie églogue*, Παρίσι 1943.
- Du Quesnay: Du Quesnay, J.M. Le M., «Vergil's Fourth Eclogue», στο *Virgil, Critical Assesments...*, τόμος Α', επιμ. Philip Hardie, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, σσ. 283-350.
- Elade: Elade, Mircea, *Le mythe de l'éternel retour*, Παρίσι 1969³.
- Feeney: Feeney, Denis, *Literature and Religion at Rome*, Κομπριτζ, 1996.
- Rose: Rose, H. J., *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Κ. Χ. Γρόλλιου, Αθήνα 1980⁴.
- West: West, M.L., *Hesiod, Works and Days*, edit. with prolegomena and commentary, Οξφόρδη 1978.

3. Ο Κρόνος (Saturnus) στον θρόνο του με τα δύο παιδιά του, τον Αρσποκρήτη και (πιθανώς) τη Φλόρα (Flora), που συμβολίζουν την αφρότητα (2ος αι. μ.Χ.), Βατικάνο, Μουσείο Chiaramonti, αρ. 1369.

κός, αλλά και συμπαντικός, καθοριζόμενος από την περιοδική κίνηση των ουρανίων σωμάτων και τη χρονική συμπλήρωση των Μεγάλων Ύψαιτών.

Για το άγχος αυτό του "τέλους εποχής" προτάθηκαν δύο διαφορετικές λύσεις-θεραπείες, μία μεταφυσική-φιλοσοφική και μία πολιτική, που όμως έχουν ως κοινό γνώρισμα ότι και οι δύο ανιχνεύονται στην πληρέστερη μορφή τους στα ποιήματα του Βιργίλιου, ο οποίος υπήρξε και ο κυριότερος εκφραστής του ρωμαϊκού *new age*.

Στην *Τέταρτη Έκλογη* ο ποιητής οραματίζεται έναν νέο κόσμο. Σύντομα, διακηρύσσει, θα γεννηθεί ένα παιδί, και στη διάρκεια της ζωής του θα εκπληρωθεί η προφητεία της Κυμαίας Σιβυλλας: οι αιώνες θα κυλήσουν αντίστροφα και με επιτάχυνση, ώστε να επανέλθει η Χρυσή Εποχή, όπου θα επικρατεί η φυσική αρμονία και η παγκόσμια ειρήνη¹⁹. Η ταυτότητα του αγέννητου ακόμη βρέφους αποτέλεσε αντικείμενο διχονομιών: το ποίημα γράφτηκε το 40 π.Χ., όταν τα ρωμαϊκά οικογενή της μοιράζονταν ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός, που και οι δύο τους θα μπορούσαν ν' αποκτήσουν παιδί, ο πρώτος από την Οκταβία, την αδελφή του Οκταβιανού, και ο δεύτερος από τη δεύτερη σύζυγό του, τη Σκριβωνία. Έτσι η έντεχνη διατυπωμένη "προφητεία" του Βιργίλιου θα μπορούσε να θεωρη-

θεί φιλοφρόνηση προς τον ένα ή τον άλλον, πιθανότατα προς τον Αντώνιο²⁰. Πολύ αργότερα, οι χριστιανοί στοχαστές (Άγιος Αυγουστίνος, Λακτάντιος) θεωρήσαν ότι οι στίχοι του Βιργίλιου προοιωνίζονται τη γέννηση του Ιησού, πράγμα που έκανε τον ποιητή ιδιαίτερα δημοφιλή στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Εκείνο όμως που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι το κοσμοθεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται ο Βιργίλιος την "προφητεία" του. Η αναφορά στους αιβουλικούς χρησμούς (*ultima Sumae vitae carminis aetas*)^{20a} προσδίδει στις προβλέψεις του το απαραίτητο μεταφυσικό κύρος, αφού είναι γνωστή η επιρροή των χρησμών αυτών στην αρχαία Ρώμη²¹, ενώ το φιλοσοφικό υπόβαθρο το παρέχει και εδώ η πλατωνική φιλοσοφία. Πράγματι, όπως είδαμε, η θεωρία της ανάδρασης, ηλαδή *κυκλικής*, κίνησης του σύμπαντος και της επακόλουθης των "εποχών", που συμπίπτει αστρολογικά με τη συμπλήρωση του Μεγάλου Ένιαυτού (*magnus ab integro saeculorum nascitur ordo, iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna... ac toto surget gens aurea mundo*)²², διακρίνεται στον *Τίμαιο* και αργότερα στους *στωικούς*²³.

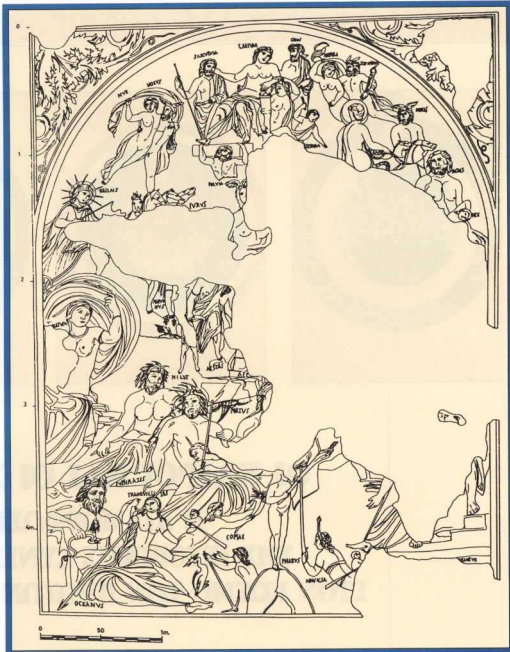
Η μεσαιωνική προσδοκία για τη νέα εποχή, περιβεβλημένη με τον μανδύα της προφητείας και του κοσμολογικού-φιλοσοφικού στοχασμού, μετέφερε ένα ελπιδοφόρο μήνυμα σε μια περίοδο όπου η ισορροπία δυνάμεων στη ρωμαϊκή οικουμένη ήταν ιδιαίτερα ευθραυστή και η ειρήνη επισφαλής, όπως άλλωστε απέδειξε η σύγκρουση Αντωνίου-Οκταβιανού που επακολούθησε. Όμως μετά την οριστική επικράτηση του Οκταβιανού, που έμελλε να μείνει γνωστός στην ιστορία ως Αύγουστος, η ελπίδα παίρνει σάρκα και οστά και μεταφέρεται από το εσχολογικό στο πολιτικό επίπεδο. Έτσι, ο ίδιος ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* εμφανίζει τον Δία να διαβεβαιώνει την Αφροδίτη ότι δεν έχει θέσει κανένα όριο χώρου και χρόνου στη ρωμαϊκή κυριαρχία: *His ego nec metas rerum nec tempora pono: imperium sine fine dedi*²⁴. Και όντως, λίγο μετά τη δημιουργία της *Αινειάδας*, η Ρώμη ανακηρύχθηκε *Urbs Aeterna* και ο Αύγουστος δεύτερος ιδρυτής της: η ημερομηνία της γέννησής του, η 23η Σεπτεμβρίου, θεωρήθηκε "σημείο εκκίνησης του σύμπαντος, του οποίου ο Αύγουστος δίδασκε την ύπαρξη και άλλαξε την όψη"²⁵. Με τον τρόπο αυτό η Ρώμη αρχίζει να ελπίζει ότι, μέσω διαδοχικών επανδρώσεων, μπορεί να ανανεώνεται επί αιώνων. Τώρα πια, απαλλαγμένη από τον φόβο του "τέλους εποχής" που προοιωνιζόταν οι δώδεκα γυπαετοί του Ρωμύλου και της *έκπυρώσεως* των *στωικών* και των προδρόμων τους, μπορεί να προσδοκά την επέκτασή της "πέρα από τους δρόμους του ήλιου και του χρόνου"²⁶, δηλαδή έως τη μυθική χώρα των Αιθίοπων.

Και για να επιστρέψουμε στα καθ' ημάς, δεν θα ήταν ίσως παράτολμο να υποστηρίξουμε ότι ο παγκόσμιος εορτασμός του Millennium που πρόσφατα παρακολούθησαμε *live*, συνειδητά ή ασυνείδητα είχε ακριβώς αυτόν το σκοπό: να ορίσει ένα νέο, συμβολικό σημείο εκκίνησης-επανδρώσεως του δυτικού πολιτισμού, στον αστερισμό της παγκοσμιοποίησης, των δορυφορικών συνδέσεων, της βιοτεχνολογίας και

του διαδικτύου. Παρά τους φόβους των εκπροσώπων του, το πολιτισμικό imperium, που πρώτη εγκαίνιασε η Ρώμη, ξεπέρασε και το άγχος του 2000 και οδεύει προς τη νέα χιλιετία, προς μεγάλη απογοήτευση των ποικιλωνύμων αντιπάλων του, που θα έχουν και πάλι στη διάθεσή τους άπειρο χρόνο για να επιδοθούν στην προσφιλή καταστροφολογία τους.

Σημειώσεις

1. Βλ. Τίτο Λίβιο, 1.7.
2. Λουκανός, Φαράσια 1. 639, σσ. 642-645. Για τον Νηίδιο Φίγυλο, που οι σύγχρονοι του τον αποκαλούσαν Πυθαγόραιο, αλλά και μάγο. Βλ. Αποκάλυψη, Απολόγος 42. Άλλο Γάλλο, 4.8.1. Rose, τόμος Α', σσ. 232-234.
3. Εκπτώσεις: Ζήνων, απόσπ. 109 von Arnim' Χρύσιππος (και η Στοά εν γένει), απόσπ. 596, 598, 600, 602, 603, 607, 609-611, 613, 614, 616, 620, 625, 626, 628, 630 von Arnim.
Διοσκύριος: Χρύσιππος, απόσπ. 596, 597, 611, 616, 618 von Arnim' Ζήνων, απόσπ. 107 von Arnim.
Παλιγγενεσία: Χρύσιππος, απόσπ. 613, 619, 620, 627 von Arnim.
Αποκατάστασις: Χρύσιππος, απόσπ. 599 von Arnim.
Για την κοσμολογία των στωικών, βλ. Bréhier, σσ. 273-280. Brun, σσ. 50-61.
4. Κικέρων, Academia Priora 2.119: fore tamen aliquid ut omnis hic mundus ardere dēbuerat.
5. Ηράκλειτος, απόσπ. 30 Diels-Kranz.
6. Ηράκλειτος, απόσπ. 31, 90 Diels-Kranz.
7. Βλ. απόσπ. 603 von Arnim.
8. [ο κόσμος] ... ἦν αἴτι καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰζῶνον (απόσπ. 30 Diels-Kranz).
9. Βλ. Eliade, σσ. 106-107.
10. Ηρόδοτος, Έργα καὶ Ἡμέραι, 106-201.
11. Mahabharata, 3.12.826. Manu, 1. 69 κ.ε. Βλ. Eliade, σσ. 134-135 West, σσ. 175-176.
12. Επειδή ανάμεσα στις μαζα μεσοεποχικών κρίσεων μεταστροφικές περιόδους, το σύνολο των επών της παλιγγενεσίας δεν είναι 1000, αλλά 1200, δηλαδή πολλαπλάσιο του 12, κάτι που μας παραπέμπει στον ερό αριθμό των Βαβυλωνίων και των Χαλδαίων, αλλά και στον ονό του Ρωμαίων. Βλ. Eliade, σσ. 134-135.
13. Vāyu Purāna, 1.8. Vishnu Purāna, 6.3. Βλ. Eliade, σ. 135.
14. Dinkart, 9.8. Βλ. Eliade, σ. 147.
15. Τίτιος, 214 κ.ε. Η ιδέα της καταστροφής του πολιτισμού από φωτιές και κατακλιμαυσιές ήταν διαδεδομένη και στον ρωμαϊκό κόσμο: βλ. Λουκανός, Φαράσια, 7.812-15. Φερμαό Μάστερο, Μόλιση 3.1. (ο οποίος μάλιστα χρησιμοποιεί την ελληνική ορολογία: per pyrosis et cataclysmum). Για την αστρολογική ερμηνεία αυτών των φαινομένων από τους Βαβυλωνίους, βλ. παραπάνω, σημ. 9.
16. Τίτιος, 39d-e.
17. Βλ. Προφύριου, Πυθαγόρου βίος, 19.
18. Βλ. Χρύσιππος, απόσπ. 623 - 627 von Arnim.
19. Ecloga IV, 4-54.
20. Βλ. Rose, τόμος Α', σσ. 244-245' αλλά πρ. Du Quesnay, ίδιος, σσ. 287-295.
- 20a. Ecloga IV, 4.
21. Βλ. Feeney, σσ. 26-32.
22. Ecloga IV, 5-9.
23. Βλ. παραπάνω, σημ. 15. Επίσης, πρ. Πλάτωνος, Πολιτικός, 270e-271e.
24. Αινείας, 1, 279-94.
25. Βλ. Cicero, 200.
26. Αινείας, 6, 796 (extra anni solisque vias).

Imperium sine fine. Ancient Rome Confronting the "End of Days": Cyclical Time and Perpetual Renaissance

A. Kyriazopoulos

In periods of external pressure or internal crisis, Ancient Rome was haunted by the prospect of its imminent fall. This fear was fed by widespread beliefs in the cyclic repetition of cosmic eras, as well as in the periodic destruction of the universe, either by means of total combustion (*ekpyrosis*) or by cataclysm. These "end of the world" scenarios were built upon the cosmological ideas of Greek philosophers, such as Heraclitus, Plato and the Stoics, who in their

turn were influenced by the religious and astrological beliefs of ancient Egyptians, Babylonians, Persians and Indians. In their endeavour to overcome this kind of anxiety, the Romans resorted to various intellectual strategies, following two distinct patterns of thought, both found in the poems of Vergil: (a) the eschatological proposal, consisting in the anticipation of an infant whose birth would herald the second coming of the Golden Age; (b) the political proposal, implying the re-foundation of Rome, after the triumph of Augustus over Marc Anthony. When the second option clearly prevailed, Rome was proclaimed *Urbs Aeterna*: its universal domination was now considered to be limitless – an *imperium sine fine*.

A.K.

4. Κοσμολογικό μωσαϊκό (2ος αι. μ.Χ) της πόλης Μέρτινα (Ισπανία): Μ.-H. Quef, *Le mosaïque cosmologique de Mérida* (Παρίσι 1981), εκ. 1.